

УДК 925 : 159.923

Михальчук Н. О., д.психол.н., професор (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне),
Івашкевич Е. З., к.психол.н., доцент (Рівненський державний гуманітарний університет)

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО СТРУКТУРИ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню питань соціального інтелекту в структурі загального інтелекту особистості. На основі аналізу наукової літератури з'ясовано, що соціальний інтелект вміщує в себе біологічний та психометричний інтелект і формується в результаті розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов. Соціальний інтелект вміщує декларативні та оперативні (процедурні) знання, які індивід використовує в реальному житті для інтерпретації подій, складання планів та прогнозування як дій повсякденного життя, так і професійних ситуацій. Авторська концепція полягає у виявленні у соціальному інтелекті когнітивної, мнемічної та емпатійної підструктури.*

***Ключові слова:** загальний інтелект, соціальний інтелект, біологічний інтелект, психометричний інтелект, когнітивна, мнемічна та емпатійна підструктури соціального інтелекту.*

***Аннотация.** Статья посвящена исследованию вопросов социального интеллекта в структуре общего интеллекта личности. На основании анализа научной литературы выяснено, что социальный интеллект включает в себя биологический и психометрический интеллект и формируется в результате развития общего интеллекта под влиянием внешних социокультурных условий. Социальный интеллект включает декларативные и оперативные (процедурные) знания, которые индивид применяет в реальной жизни для интерпретации событий, составления планов и прогнозирования как действий повседневной жизни, так и профессиональных ситуаций. Авторская концепция предполагает, что социальный интеллект включает когнитивную, мнемическую и эмпатийную подструктуры.*

***Ключевые слова:** общий интеллект, социальный интеллект, биологический интеллект, психометрический интеллект, когнитивная, мнемическая, эмпатийная подструктуры социального интеллекта.*

***Annotation.** This article deals with the problem of social intellect in the structure of general intellect of the person. Having analyzed scientific literature we showed that social intellect included biological and psychometrical intellect. Social intellect is formed in the result of the development of general intellect and under the influences of socio-cultural conditions. The author of the research says that social intellect includes declarative and operative knowledge which the person uses in a real life with the aim to do the interpretation of events, to make plans and anticipate as real actions of our life so professional situations. The author's conception of social intellect shows us that this intellect includes cognitive, mnemonic and emphatic structures.*

***Keywords:** general intellect, social intellect, biological intellect, psychometrical intellect, cognitive, mnemonic and emphatic structures of social intellect.*

Проблема соціального інтелекту є недостатньо вивченою в психологічній літературі. Це пояснюється, насамперед, тим, що в сучасних психологічних дослідженнях досить мало уваги приділяється вивченню проблеми сутності і функцій соціального інтелекту. Хоча соціальний інтелект, крім того, що він є однією з важливих складових процесу життєдіяльності людини, великою мірою визначає пізнання і розуміння особистістю як своїх дій, вчинків, діяльності в цілому, так і інших людей. Деякі психологи відносять соціальний інтелект до структурних компонентів комунікативних здібностей людини, оскільки вважають, що саме він відповідає за розуміння або нерозуміння суб'єктом вербальних і невербальних реакцій особистості. Ні в кого не викликає сумніву, що саме соціальний інтелект допомагає людині прогнозувати міжособистісні відносини, інтуїтивно передбачати те або інше завершення певних ситуацій, що свідчить про сформовану когнітивну емпатію людей з високим рівнем розвитку соціального інтелекту. Такі індивіди, як правило, відрізняються психологічною витривалістю, стресостійкістю, що допомагає їм з гідністю виходити з різного роду проблем, приймати самостійні рішення навіть в екстремальних ситуаціях і, при цьому, не боятися зробити помилку або зазнати невдачі.

Соціальний інтелект, на думку Г. Оллпорта, – особливий “соціальний дар”, що забезпечує розуміння у відносинах з людьми, їх соціальне пристосування до навколишньої дійсності. При цьому вчений вважає соціальний інтелект певною особистісною властивістю, яка, разом з тим, не має на увазі глибину розуміння об'єктів міжособистісної взаємодії [1, с. 513–516].

Наприклад, Г. Айзенк [2] і Дж. Гілфорд [3] розглядали соціальний інтелект через структуру загального інтелекту. Г. Айзенк вказував на той факт, що існують три відносно самостійних концепцій інтелекту, хоча, в той же час, він не протиставляв одну іншій і навіть намагався їх об'єднати.

Дослідник вважав, що фундаментальним аспектом інтелекту є біологічний інтелект. Він слугує фізіологічною, нейрологічною, біохімічною і гормональною основами пізнавальної поведінки людини, тобто в основному пов'язаний зі структурами і функціями кори головного мозку; саме без них є неможливим осмислення поведінки, і є резонним припустити, що вони ж відповідають і за індивідуальні відмінності, які існують в інтелекті. У природі цих структур важливу роль відіграє безпосередньо генетичний фактор. Крім того, в концепції Г. Айзенка існує уявлення про психометричний інтелект, який, на думку А. Біне [4], вимірюється звичайними тестами IQ. Цю особливість інтелекту Ч. Спірмен назвав загальним інтелектом (g) [5, с. 37]. Така точка зору була підтримана Е. Борингом та ін. [1, с. 115]

Отже, не всі питання з цієї проблеми є до кінця розв'язаними в психології. Однією з найбільш актуальних проблем на сучасному етапі розвитку психологічної науки є вирішення питання як про співвідношення загального і соціального інтелекту, так і в цілому про правомірність виділення останнього в структурі IQ особистості.

Метою нашої роботи є проаналізувати сутність соціального інтелекту особистості та запропонувати власну концепцію, яка розкриватиме структуру цього складного психологічного феномену.

Зважаючи на актуальність цієї проблеми, *завданнями* нашої статті є: 1) розглянути соціальний інтелект через структуру загального інтелекту особистості; 2) описати особливості біологічного та психометричного інтелекту, окреслити їхній вплив на розвиток соціального інтелекту людини; 3) охарактеризувати авторську концепцію соціального інтелекту, яка передбачає, що соціальний інтелект вміщує когнітивну, мнемічну та емпатійну підструктури.

Виходячи з аналізу наведених вище праць, можна стверджувати, що соціальний інтелект включає в себе біологічний і психометричний інтелект. Викладена вище концепція інтелекту дозволяє зробити висновок про те, що соціальний інтелект займає не тільки важливе, але й ієрархічне місце в структурі загального інтелекту. Крім того, соціальний інтелект формується в результаті розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов.

Досить пильної уваги, на наш погляд, заслуговує концепція соціального інтелекту, розроблена Дж. Гілфордом. Вчений першим розробив надійний тест для вимірювання соціального інтелекту, розглядаючи останній як систему інтелектуальних здібностей, незалежних від чинника загального інтелекту [6]. Можливість вимірювання соціального інтелекту поставала із загальної моделі структури інтелекту Дж. Гілфорда. Соціальний інтелект так само, як і загальні інтелектуальні здібності, може бути описаний в просторовому континуумі трьох змінних – зміст, операції, результати.

Дж. Гілфорд виділив домінуючу когнітивну операцію – пізнання (С) – і зосередив власне свої дослідження на пізнанні поведінки (СВ). Ця здатність включає шість чинників:

- пізнання елементів поведінки (СВU) – здатність виділяти з контексту вербальну і невербальну експресію поведінки (здатність, яка є досить близькою до виокремлення «фігури з фону» в гештальт-психології);

- пізнання класів поведінки (СВС) – здатність розпізнавати загальні властивості в деякому потоці експресивної або ситуативної інформації про поведінку індивіда;

- пізнання відносин в поведінці (СВR) – здатність розуміти відносини, що існують між одиницями інформації про поведінку тієї чи іншої людини;

- пізнання систем поведінки (СВS) – здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їхньої поведінки в цих ситуаціях;

- пізнання перетворень поведінки (СВТ) – здатність розуміти зміну значення подібної поведінки (вербальної або невербальної) в різних ситуативних контекстах;

- пізнання результатів поведінки (СВI) – здатність передбачати наслідки поведінки (як своєї, так й інших учасників соціальної взаємодії), виходячи з наявної інформації [6, с. 451].

Цікавою щодо розгляду сутності цієї проблеми є позиція Р. Стенберга. Вчений вказував на те, що інтелект намагаються, як правило, вимірювати за допомогою штучних конструкцій, замість того, щоб наблизити його вивчення до умов реального життя. Чи часто зустрічаються в житті такі завдання, як завдання на запам'ятовування, коли випробуваний спочатку повинен запам'ятати ряд цифр, а потім якнайшвидше відповісти, чи була в цьому ряду певна цифра? Ці завдання, вважає Р. Стенберг, можуть вимірювати важливі пізнавальні процеси, такі як швидкість сприйняття і пам'ять, але вони не вимірюють інтелект так, як ми його використовуємо в нашому повсякденному житті, тобто те, що вчений називає «практичним інтелектом» [7, с. 5]. Таким чином, з точки зору автора, соціальний інтелект – це інтелект, який виявляється при безпосередньому спілкуванні з оточенням.

Цікавою є і концепція Н. Кентор, в якій соціальний інтелект розглядається як деяка когнітивна компетентність, що дозволяє людям сприймати події, об'єкти і предмети навколишнього світу з великим ступенем несподіванки і максимальною користю для самого себе. Вчений називає основні змістовні компоненти соціального інтелекту, а саме: здатність до розв'язання практичних завдань, здатність до вербального сприйняття і відображення навколишньої для суб'єкта дійсності, соціальна та комунікативна компетентності. Тому, вважає Н. Кентор, з одного боку, соціальний інтелект є структурою, яка відповідає за збереження фактичних

знань, фактологічної інформації (що, у свою чергу, використовуються в повсякденному житті для розв'язання різноманітних ситуацій, проблем і завдань), а з іншого боку, соціальний інтелект розглядається як певна здатність людини усвідомлювати прийняте рішення в повній мірі [8, с. 464].

Важливою для вирішення проблеми, яку ми піднімаємо в даній статті, є концепція «несвідомих умовиводів» Г. Гельмгольца. Ця концепція спирається на положення про те, що психічні акти зорового сприйняття, втім, як і розумові процеси, закінчуються висновком щодо тих предметів і об'єктів, які ми сприймаємо безпосередньо. Відчуття, які для нашої свідомості є таким собі повідомленням, під впливом інтелектуальної діяльності людини, зокрема, соціального інтелекту, стають повністю усвідомленими. Якщо ж повідомлення розуміється людиною інтуїтивно, на рівні тільки лише сприйняття, то в цьому випадку Г. Гельмгольц вважав таке розуміння «помилковим індуктивним висновком», або ж, як ми вже сказали вище, – «несвідомим умовиводом» на тій лише підставі, що такий висновок не є жодною мірою результатом виконаних суб'єктом логічних операцій. За своєю природою, вказує Г. Гельмгольц, “несвідомий умовивід” – симультанний процес, однак, при цьому, сам по собі симультанний ефект усвідомленого сприйняття підготовлений несвідомими процесами психіки людини [9, с. 33–34].

Дослідники М. Форд та М. Тисак передбачали, що показником сформованого соціального інтелекту можна вважати успішне розв'язання проблемних задач та ситуацій. В результаті проведення емпіричних досліджень їм вдалося показати, що соціальний інтелект є досить чіткою та узгодженою сукупністю ментальних здібностей, пов'язаних з обробкою суто соціальної інформації, а саме групою здібностей, що фундаментально відрізняються від здібностей логічного (чи «формального» мислення), які перевіряються за допомогою академічних стандартизованих тестів на вимірювання інтелекту [10, с. 69].

Також соціальний інтелект вважається досить самостійною групою основних ментальних здібностей (на протигагу здібностям, знову ж таки, академічного чи формального інтелекту) в дослідженнях Д. Китинга [10, с. 71]. Близькою до цієї концепції є теорія К. Космитського та О. Джона, які визначили сім складових, що, на погляд вчених, є головними в концепції соціального інтелекту. Це – когнітивні елементи (вони вміщують оцінку перспективи, розуміння інших людей, знання соціальних правил та відкритість у взаємостосунках з навколишніми) та поведінкові елементи (мається на увазі здатність співпрацювати з іншими людьми, знаходити з ними спільну мову, здатність до соціальної адаптації, пристосування та теплоти в міжособистісних стосунках) [10, с. 72].

Отже, як правило, в зарубіжних дослідженнях соціального інтелекту акцентується увага або на здатності розуміти інших людей, прогнозувати

їхню поведінку, або на так би мовити соціально-корисній адаптації як здатності до пристосування до життя в певному суспільстві (чи певній соціальній групі).

У вітчизняних працях соціальний інтелект розглядається переважно в аспекті комунікативної компетентності, а також в деяких дослідженнях описані структура і функції соціального інтелекту. Зокрема, першу спробу визначити сутність соціального інтелекту здійснив Ю. М. Ємельянов. Вчений вважає, що сферу здатностей індивіда до суб'єкт-суб'єктного пізнання інших осіб можна назвати його соціальним інтелектом, розуміючи під ним досить стійку, засновану на специфіці мисленневих процесів здатність людини до афективного реагування на поведінку інших. Соціальний інтелект, вважає Ю. М. Ємельянов, також передбачає здатність людини розуміти самого себе, інших людей, їх взаємостосунки тощо на основі набутого соціального досвіду. Останнє, в свою чергу, дозволяє людині прогнозувати міжособистісні взаємостосунки [11].

У вітчизняній психології існує так званий операціональний підхід до визначення соціального інтелекту. Зокрема, до нього належать праці Н. О. Кудрявцевої, в яких інтелектуальний потенціал людини розглядається в парадигмі класу психічних якостей та механізмів, що визначають як наявний рівень інтелектуальних можливостей індивіда, так і можливості самовдосконалення його інтелекту. Ключовими моментами концепції Н. О. Кудрявцевої є інтелектуальний статус, пізнавальна мотивація, здатність до самовідображення та самовизначення, а також розумова працездатність. В процесі досліджень науковець виокремила інтегративний показник інтелектуального потенціалу людини, названий нею «єдиним показником інтелекту». Цей показник, на думку вченого, цілком відображує суттєві компоненти механізму інтелектуального зростання на рівнях особистості: на рівні загального інтелекту – здатність до розв'язання задач на суб'єкт-об'єктному рівні; на рівні соціального інтелекту – здатність до розв'язання задач на суб'єкт-суб'єктному рівні; на рівні рефлексії – цей показник фіксує баланс розвитку різних сторін інтелекту. Так, соціальний інтелект Н. О. Кудрявцева розглядає як здатність до раціональних мисленневих операцій, об'єктом яких є процеси міжособистісної взаємодії [12].

Отже, соціальний інтелект індивіда являє собою своєрідний психологічний інструмент забезпечення людиною власної ефективної життєдіяльності, тому він організований особливим чином, а не існує ніби відірвано від соціальної активності суб'єкта. Соціальний інтелект кожної людини піддається розвитку в межах об'єктивно заданого соціокультурного простору, в якому вже сформувалися певні норми поведінки та соціальної взаємодії. Ці сталі норми є ніби кристалізованими фреймами у структурі соціального інтелекту. Проблема кристалізації соціального інтелекту в теоретичній та практичній психології лише

починає розроблятися. Зокрема, потребує вивчення питання щодо характеру та форми структурування цих норм в індивідуальну складову на рівні соціального інтелекту.

Ми вважаємо, що на відміну від загального інтелекту соціальний інтелект кожної окремої людини орієнтується не лише на середньостатистичні соціальні норми. Його нормативність визначена як орієнтацією на соціальні, морально-етичні стандарти близького до людини оточення, так і протилежною тенденцією – бажанням індивіда зайняти в соціумі своє місце, завдяки чому цінним для суб'єкта стає його відмінність від інших, власна унікальність та неповторність тощо. Протиріччя між стереотипізацією та індивідуалізацією соціального інтелекту є активізатором його становлення та розвитку. Процес становлення соціального інтелекту передбачає, що індивід одночасно знаходить у структурі особистості інших дещо, як типове, так й унікальне. Цього, на жаль, не відбувається у випадку, якщо в структурі соціального інтелекту людини не задані його власні унікальність та стереотипність.

Отже, за своєю внутрішньою природою соціальний інтелект є динамічним утворенням. Динаміка ставлень до інших стає презентабельною, якщо уявити їх у структурі процесу соціального обміну ідеями. Соціальний інтелект зумовлюється сукупністю подій, інформаційних обмінів людини з навколишнім світом. Соціальний інтелект забезпечує процес, характер, оцінку та регуляцію спілкування з іншими, соціальний обмін та орієнтацію суб'єкта в соціумі, характеризується як стереотипністю, так і унікальністю. Проблема соціального інтелекту як індивідуального, суб'єктного утворення передбачає розв'язання людиною цілого ряду задач, які потребують спеціального дослідження та аналізу.

Ми вважаємо, що соціальний інтелект однозначно включає декларативні та оперативні (процедурні) знання, які індивід застосовує в реальному житті для інтерпретації подій, створення планів і прогнозування як дій повсякденного життя, так і професійних ситуацій. Ці уявлення, особисті спогади і правила інтерпретації складають когнітивну підструктуру соціального інтелекту. У свою чергу, мнемічну підструктуру заповнює придбаний людиною досвід, а емпатійні можливості суб'єкта спрямовані на актуалізацію механізмів антиципації у розв'язанні різних проблем соціального життя.

Отже, *когнітивна підструктура соціального інтелекту* включає в себе сукупність досить стійких знань, оцінок, правил інтерпретації подій, поведінки людей, їх взаємовідносин і т.д. на основі сформованої системи інтерпретацій на мікроструктурному і макроструктурному рівнях. Мікроструктура когнітивної складової соціального інтелекту детермінується функціями останнього, а саме пізнавально-оцінною, від якої залежить грамотна переробка та оцінювання інформації, яку сприймає

суб'єкт; прогностичної, на основі якої здійснюється планування та прогнозування розвитку міжособистісних взаємодій; комунікативної, що забезпечує ефективність власне процесу спілкування (ця функція пов'язана з адекватним сприйняттям і розумінням партнера по спілкуванню); рефлексивної, яка знаходить своє відображення безпосередньо в самопізнанні. У свою чергу, макроструктура когнітивної складової соціального інтелекту виявляється у ставленні індивіда до себе як до цінності, ціннісно-смысловій позиції до міжособистісних відносин, а також в актуалізації мотиваційно-ціннісних орієнтацій особистості, аксіологічного ставлення до професійної та інших видів діяльності.

Джерелом соціального інтелекту на мікроструктурному рівні є безперервна актуалізація перерахованих нами функцій. При цьому результатом їх інтеграції можна вважати сукупність суб'єктивних шкал, що дають можливість суб'єктові орієнтуватися в особливостях міжособистісної взаємодії, розпізнавати й адекватно оцінювати поведінку інших індивідів. Одним з основних результатів соціального інтелекту високого рівня буде наявність у особистості суб'єктивних статистик різних модальностей. Це – простір суб'єктивних психосемантичних шкал, символіка невербальної поведінки, нормативи мовної продукції і т.д. Завданням соціального інтелекту на макроструктурному рівні є забезпечення можливостей оцінювати себе й інших людей як особистостей. При цьому ціннісні орієнтації окремого індивіда можуть не збігатися із загальноприйнятими соціальними нормами і навіть вступати з ними в конфлікт, але завжди є такий соціум і його конкретні представники, у яких індивідуальне бачення світу, особистісні цінності і смисли людини будуть знаходити підтримку.

Мнемічна складова соціального інтелекту людини характеризує наявність у індивіда здатності до інтерпретації явищ, подій життя, поведінки інших людей і свого власного як суб'єкта цих подій. Мнемічна підструктура базується на особистісному досвіді суб'єкта, де суб'єктивні статистики утворюють особистісний інтерпретаційний комплекс. Полімодальність у цьому випадку означає наявність у людини різних інтерпретаційних комплексів відповідно до різних сфер буття індивіда..

Наявний на рівні мнемічного компонента комплекс інтерпретацій має власну ієрархію: Я – інші люди – навколишній світ. Кожен з цих рівнів інтерпретацій представлений на рівні мнемічного компонента у вигляді його специфічних залежних підструктур. Ядром особистісного інтерпретаційного комплексу є накопичена індивідом сукупність оцінок самого себе. У процесі життєдіяльності в індивіда у зв'язку з необхідністю постійно оцінювати інших, їх особливості поведінки і вчинків, поступово виробляються різні стратегії оцінок за критерієм сумісності свого сприйняття світу і сприйняття його іншими. У свою чергу, ці стратегії

оцінок і формують відповідний особистісний інтерпретаційний комплекс у міжособистісній сфері, який є домінуючим на рівні мнемічного компонента соціального інтелекту.

Емпатійна складова соціального інтелекту більшою мірою залежить від того, яку форму поведінки індивід обирає в якості пріоритетної, що очікує від оточуючих його суб'єктів, який ціннісний інтерпретаційний комплекс у ставленні до навколишнього світу сформувався у людини, які можливості є у даного індивіда в плані використання механізмів антиципації у розв'язанні різних проблем соціального життя тощо.

До сьогодні в психології залишається не до кінця зрозумілим зв'язок між здатністю досліджуваного давати кількісну оцінку деякій якості особистості та безпосередній здатності індивіда розуміти інших людей, сприймаючи, оцінюючи та аналізуючи ситуації повсякденного життя. В загальному вигляді мікроструктура соціального інтелекту здійснює функції *входу* (сприйняття та переробка інформації, поведінкових дій чи ситуації) й *виходу* (оцінка інформації та прийняття рішення), а також функції збереження, кодування та відбору потрібної інформації. Виникає справедливе запитання: у формі якої психологічної реальності представлені ці функції?

Ми передбачаємо, що одним з основних результатів інтеграції функцій соціального інтелекту є наявність у індивіда *суб'єктивних статистик* різних модальностей: це – й простір суб'єктивних психосемантичних шкал, й символіка невербальної поведінки, й нормативи мовленнєвої продукції. Перелік подібних модальностей можна доповнити, маючи на увазі, що статистики фактично відображують всілякі сторони життєдіяльності людей, тому вони різняться з урахуванням глибини, тривалості життя, репрезентативності та ін. При цьому статистики, як одиниці соціального інтелекту, за своєю будовою, функціями та генезою досить глибоко відрізняються від соціальних стереотипів. Якщо стереотип є стійкою структурою, фіксованою на рівні мнемічного компонента соціального інтелекту, що є інваріантою стосовно різних життєвих ситуацій, то статистики є змінною, рухомою структурою. Статистики по відношенню до стереотипів є вихідною феноменальною базою їхньої подальшої організації.

Отже, розмірковуючи за принципом аналогії щодо основних постулатів теорії фіксування сигналів [13], будемо виходити з того, що повсякденне буття, життєдіяльність тощо утворюють собою сукупність ситуацій, подій, вчинків та ін. Тоді окрема статистика є певною репрезентативною вибіркою, що є валідною деякому суб'єктивному аспекту розуміння, тим самим створюючи вихідну, базову одиницю соціального інтелекту. Прикладом деякої статистики може бути окрема суб'єктивна шкала («справедливий – несправедливий», «емпатійний – неемпатійний», «вірний

– невірний” та ін.), коли характер розподілення суджень індивіда за шкалою є результатом соціального інтелекту людини. При цьому розподіл статистики за шкалою може бути або одномодальним, або бімодальним. В останньому випадку протилежні дескриптори приймають цілком самостійне значення, фіксуючись на рівні соціального інтелекту, виявляючись, наприклад, в подвійному, амбівалентному ставленні індивіда до самого себе, до інших, до світу тощо. Одномодальність або бімодальність статистики не є наперед заданими. Переходи одного розподілу в інший є закономірними процесами, природними для кожного індивіда. Щодо цього свідчать стадії вікового розвитку людини, поведінка суб’єкта в перехідний період його життя, нестійкий характер суспільної думки, цінностей та ін.

1. Allport G. W. *Personality: A Psychological Interpretation* / G. W. Allport. – N.Y., 1937. – P. 513–516. **2.** Айзенк Г. Ю. Интеллект: Новый взгляд / Г. Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111–131. **3.** Guilford J. P. The nature of human intelligence / J. P. Guilford. – N.Y. : McGraw-Hill, 1967. – 156 p. **4.** Binet A., Simon T. Methodes nouvelles pour le diagnostic du niveau intellectuel des anormaux / A. Binet, T. Simon // *Annee psychologique*, 11 / 1905. – P. 191–244. **5.** Spearman C. The abilities of man / C. Spearman. – N.Y. : MacMillan, 1927. – P. 37. **6.** Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта / Дж. Гилфорд // Психология мышления. – М., 1965. – С. 433–456. **7.** Sternberg R. General intellectual ability / R. Sternberg // *Human abilities* by R. Sternberg. – 1985. – P. 5–31. **8.** Kihlstrom J.F., Cantor N. Social Intelligence / J. F. Kihlstrom, N. Cantor / http://istsocrates.berkeley.edu/~kihlstrom/social_intelligence.htm **9.** Гельмгольц Г. Факты в восприятии. Речь, читанная в день основания Берлинского университета 3 августа 1878 г. / Г. Гельмгольц. – СПб., 1880. – С.33–34. **10.** Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. (Серия : “Мастера психологии”). **11.** Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 163 с. **12.** Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В. М. Межличностное общение : [учебник для вузов] / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с. **13.** Забродин Ю. М., Лебедев А. Н. Психофизиология и психофизика / Ю. М. Забродин, А. Н. Лебедев. – М. : Наука, 1977. – 288 с.

Рецензент: д.пед.н., доцент Поташнюк І. В.